

## Nieuwsbrief EHRC Updates 2021-10

Nummer 10, 2021

*Redactie: J.H. Gerards, H. Morre, J. Krommendijk, S. Lambrecht, P. Ölçer, B. Aarrass, L.E. Burgers, P. Cannoot, L.R. Glas, C. Mak, D.A.G. van Toor en C. Van de Graaf.*

### INHOUDSOPGAVE

#### Europees Hof voor de Rechten van de Mens

**Europees Hof voor de Rechten van de Mens,**

**ECLI:CE:ECHR:2021:0507JUD0000490718** 07-05-2021

Xero Flor w Polsce sp. zo o.o. t. Polen, EHRM 7 mei 2021, nr. 4907/18

**Europees Hof voor de Rechten van de Mens,**

**ECLI:CE:ECHR:2021:0504JUD004113915** 04-05-2021

Akdeniz e.a. t. Turkije, EHRM 4 mei 2021, nr. 41139/15

**Europees Hof voor de Rechten van de Mens,**

**ECLI:CE:ECHR:2021:0427JUD001597616** 27-04-2021

Tórkés t. Roemenië, EHRM 27 april 2021, nr. 15976/16

#### Hof van Justitie van de Europese Unie

**Hof van Justitie van de Europese Unie, ECLI:EU:C:2021:341** 29-04-2021

I.W., R.W. t. Bank BPH S.A., HvJ EU 29 april 2021, zaak C-19/20

**Hof van Justitie van de Europese Unie, ECLI:EU:C:2021:339** 29-04-2021

X, HvJ EU 29 april 2021, zaak C-665/20 PPU

#### Annotatie

**V.C.L. en A.N. t. Verenigd Koninkrijk, (EHRM, nrs. 77587/12 en 74603/12) –  
Mensenhandel: belang van identificatie en competente advocaten**

*C. Rijken*

## RECHTSPRAAK

**Akdeniz e.a. t. Turkije, EHRM 4 mei 2021, nr. 41139/15**

***In 2014 heeft in Turkije een rechter een algemeen verbod gesteld op het publiceren van iedere vorm van informatie over een lopend parlementair onderzoek. Voor een bekende journalist neemt het Hof aan dat haar uitingsvrijheid en informatierecht hierdoor rechtstreeks is geraakt en dat een deugdelijke wettelijke basis voor het verbod ontbrak. Voor twee wetenschappers oordeelt het Hof dat zij niet voldoende specifiek hebben aangetoond dat zij meer dan anderen door het verbod zijn geraakt. Dat de academische vrijheid werd geraakt is onvoldoende om hen als ‘slachtoffer’ aan te kunnen merken, aldus is hun klacht niet-ontvankelijk.***

Klagers zijn respectievelijk een bekende journalist en twee wetenschappers die zijn verbonden aan een universiteit. Hun procedures spelen zich af tegen de achtergrond van een in 2014 door de Turkse Nationale Assemblee ingesteld parlementair onderzoek naar de betrokkenheid bij corruptie van vier voormalige ministers. Dit onderzoek vond zijn basis in een grootschalig onderzoek dat was uitgevoerd door de politie van Istanboel en het Turkse openbaar ministerie. De regering beweerde dat het hierbij niet ging om een onderzoek naar corruptie, maar om een poging tot het plegen van een staatsgreep door leden van de FETÖ/PDY. In verband met het onderzoek verzocht de voorzitter van de parlementaire onderzoekscommissie de openbaar aanklager om een verbod op te leggen op de publicatie en verspreiding in de media van iedere informatie over het onderzoek. Dit verzoek werd door een rechter bevestigd met als motivering dat het werk van de commissie vertrouwelijk van aard was en dat publicatie van informatie erover een aantasting zou kunnen vormen van de vertrouwelijkheid van het onderzoek.

Voor het EHRM hebben de drie klagers gesteld dat deze maatregel een voorafgaande beperking van de vrijheid van meningsuiting en de informatievrijheid vormt en dat dus sprake is van een schending van art. 10 EVRM. Gelet op de breedte van de maatregel en gelet op het feit dat het EVRM geen *actio popularis* toelaat, gaat het Hof allereerst na of de drie klagers

voldoende direct en persoonlijk zijn geraakt door het verbod. Daarbij overweegt het allereerst in algemene termen dat in een geval als dit de vrijheid van meningsuiting geraakt kan zijn. Weliswaar heeft het Hof eerder geoordeeld dat de vertrouwelijkheid van procedures relevant kan zijn, maar een zeer breed verbod op het verspreiden van informatie raakt in ieder geval aan de uitingsvrijheid en de vrijheid om informatie te verwerven. In het onderhavige geval gaat het bovendien om een preventieve maatregel waardoor vrijwel iedere vorm van berichtgeving over het onderzoek onmogelijk werd gemaakt.

Het Hof stelt vervolgens allereerst vast dat dit rechtstreeks relevant was voor de journalist, omdat het verbod ervoor zorgde dat zij niet in staat was om te publiceren over een onderwerp van algemeen belang waarvoor veel belangstelling bestond. Bij zijn beoordeling neemt het Hof mee dat deze journalist ook politiek commentator was en een belangrijke ‘anchor’ was in het nieuws. Eveneens relevant acht het Hof dat het garingsrecht voor journalisten van bijzonder belang is. Dit betekent dat voor haar kan worden aangenomen dat de beperkende maatregelen haar belangen rechtstreeks raakten.

Dit acht het Hof anders voor de twee wetenschappers. Op zichzelf hebben zij in die hoedanigheid een sterkere aanspraak op de vrijheid van meningsuiting en het recht op informatie. Bovendien heeft het Hof eerder al geoordeeld dat de academische vrijheid zich niet alleen uitstrekt tot daadwerkelijk wetenschappelijk onderzoek, maar ook betrekking heeft op het recht van academici om – op hun eigen terrein van onderzoek en expertise – hun opvattingen uit te dragen en te verspreiden. De wetenschappers hebben echter niet laten zien dat zij concreet nadeel hebben ondervonden van de maatregel, die voor het overige heel ruim was geformuleerd en in feite iedereen raakte, waaronder ook internetgebruikers, bloggers of gebruikers van sociale media. Gebleken is ook niet dat de maatregel vooral tot doel had de academische vrijheid te beperken. Gelet op die omstandigheden verklaart het Hof hun klacht niet-ontvankelijk omdat zij niet als direct slachtoffer van de inbreuk kunnen worden aangemerkt.

De zaak van de journalist op de feiten beoordelend merkt het Hof op dat het Turkse Constitutionele Hof in 2019 heeft geoordeeld dat de specifieke grondslag waarop ook deze maatregel was gebaseerd, niet voldeed aan de eisen van legaliteit en voorzienbaarheid. Het Hof onderschrijft deze beoordeling en komt op die grond tot de slotsom dat art. 10 EVRM is geschonden.

**Instantie:** Europees Hof voor de Rechten van de Mens

**Datum uitspraak:** 04-05-2021

**ECLI:** ECLI:CE:ECHR:2021:0504JUD004113915

**Zaaknummer:** 41139/15

**Wetsartikelen:** EVRM art. 10

## RECHTSPRAAK

**Tóké s t. Roemenië, EHRM 27 april 2021, nr. 15976/16**

***Een Europarlementariër die tot de Hongaarse minderheid in Roemenië behoort heeft op zijn kantoor vlaggen geplaatst voor twee minderheidsregio's. Daarvoor heeft hij een waarschuwing gekregen omdat het daarbij zou gaan om reclame-uitingen, waarvoor voorafgaand verloop moet worden verkregen. Volgens het EHRM hebben de nationale rechters in hun oordeel het eigenlijke (politieke) doel van het plaatsen van de vlaggen onvoldoende meegewogen. Daardoor is sprake van een schending van de vrijheid van meningsuiting (art. 10 EVRM).***

Klager behoort tot de Hongaarse minderheid in Roemenië. Sinds 2009 zit hij in het Europees Parlement, aanvankelijk als vertegenwoordiger van de Democratische Unie van Hongaren in Roemenië en sinds 2014 als vertegenwoordiger van de Hongaarse Fideszpartij. Klager heeft zijn kantoor gevestigd in Oradea. Op dit gebouw heeft hij in 2014 de vlag geplaatst van de regio Szeklerland in Transylvanië, waar het grootste deel van de bevolking bestaat uit Hongaars-sprekende Szeklers. Daarvoor heeft hij een formele waarschuwing gekregen omdat de vlag werd beschouwd als een reclame-uiting, waarvoor speciale toestemming had moeten worden gevraagd; klager moest daarop de vlag verwijderen. In 2015 deed zich een soortgelijk incident voor toen klager op zijn kantoor – naast de vlaggen van Szeklerland, de Roemeense vlag, de Hongaarse vlag en de EU-vlag – ook de vlag van het territorium Partium had geplaatst. Ook dat werd gezien als een reclame, en ook dit keer leidde dit tot het opleggen van een sanctie in de vorm van een waarschuwing en een verplichting om de vlag te verwijderen. Klager heeft tegen deze sancties zonder succes geprocedeerd.

Voor het EHRM heeft klager aangevoerd dat deze sancties in strijd zijn met de door art. 10 EVRM beschermde vrijheid van meningsuiting. Het EHRM overweegt dat aan de inbreuk op dit recht op zichzelf een wettelijke basis ten grondslag lag, nu het maken van reclame op gebouwen inderdaad bij wet is geregeld. Het is ook bereid te accepteren dat hieraan doelstellingen ten grondslag liggen van het beschermen van veiligheid en de kwaliteit van

landschap en omgeving, net als de rechten van anderen. Het Hof overweegt echter ook dat de nationale rechters er in hun oordeel te gemakkelijk van zijn uitgegaan dat het voeren van de vlaggen als een vorm van reclame moest worden gezien. Ze zijn niet ingegaan op de stelling van klager dat ze vooral bedoeld waren om zijn eigen identiteit uit te drukken en ze hebben ook niet onderzocht welke boodschap klager ermee wilde afgeven – bijvoorbeeld een politieke boodschap of een boodschap over zijn lidmaatschap van een specifieke minderheid. Evenmin hebben zij rekening gehouden met het gebruik dat klager maakte van het gebouw, namelijk als kantoor van een parlementariër, of met klagers positie als lid van het Europees Parlement en de daaruit voortvloeiende rechten. Het Hof ziet verder niet in hoe het plaatsen van de vlaggen tot veiligheids- of esthetische problemen had kunnen leiden, of waarom het niet toelaatbaar zou zijn om de genoemde twee vlaggen te voeren, terwijl er geen problemen waren verbonden aan het voeren van de vlaggen van Roemenië, Hongarije of de EU. Het feit dat klager alleen een lichte sanctie is opgelegd doet er niet aan af dat er geen relevante en voldoende redenen zijn aangevoerd voor de beperking van de vrijheid van meningsuiting. Schending art. 10 EVRM (5 stemmen tegen 2).

---

**Instantie:** Europees Hof voor de Rechten van de Mens

**Datum uitspraak:** 27-04-2021

**ECLI:** ECLI:CE:ECHR:2021:0427JUD001597616

**Zaaknummer:** 15976/16

**Wetsartikelen:** EVRM art. 10

## RECHTSPRAAK

**X, HvJ EU 29 april 2021, zaak C-665/20 PPU**

***In de zaak van X is een EAB-verzoek uitgevaardigd met het oog op vervolging wegens zeer ernstige strafbare feiten die in Duitsland zijn begaan. X is daar eerder in Iran voor berecht en heeft een deel van zijn straf uitgezeten, maar hem is vervolgens amnestie verleent. Het HvJ oordeelt dat in dergelijk geval de uitvoerende rechterlijke macht een beoordelingsmarge heeft om – in het licht van het ‘ne bis in idem’-beginsel – een afweging te maken tussen het belang van rechtszekerheid van de betrokkene en het belang van het voorkomen van straffeloosheid.***

Op 19 september 2019 heeft het Amtsgericht Berlin-Tiergarten jegens de zich in Nederland bevindende X een Europees aanhoudingsbevel (EAB) uitgevaardigd strekkende tot zijn overlevering met het oog op strafvervolging voor feiten die hij op 30 oktober 2012 in Berlijn (Duitsland) zou hebben gepleegd. Daarbij ging het om bedreiging, verminking en verkrachting van zijn levensgezellin Y in aanwezigheid van haar tienjarige dochter Z. Na deze daden zou hij hen geboeid hebben achtergelaten in een woning met de bedoeling hen daar te laten sterven. X is in Nederland aangehouden, maar heeft aan de rechter meegedeeld dat hij niet instemde met overlevering aan de Duitse autoriteiten. Ter onderbouwing van zijn bezwaren tegen zijn overlevering heeft X zich op het beginsel *ne bis in idem* beroepen en onder meer betoogd dat hij voor dezelfde feiten onherroepelijk was berecht in een derde land, namelijk Iran. X was in Iran onherroepelijk strafrechtelijk veroordeeld voor de zware mishandeling van Y en voor de pogingen tot moord van Y en Z. Hij is echter onherroepelijk vrijgesproken van de beschuldigingen van verkrachting van Y en opzettelijke vrijheidsberoving van Z. Op grond van het Iraanse recht heeft X van de hem opgelegde gevangenisstraffen alleen de zwaarste straf moeten ondergaan, te weten een gevangenisstraf van zeven jaren en zes maanden. Van deze straf heeft X het grootste deel uitgezeten. Het restant van de straf is hem kwijtgescholden in het kader van een algemene clementiemaatregel. Daarnaast is X voor de zware mishandeling van Y veroordeeld tot betaling van een ‘diya’ (geldbedrag) aan haar. In verband met het EAB

heeft de verwijzende rechter een aantal prejudiciële vragen voorgelegd aan het HvJ.

In de eerste plaats wil de rechter weten of de uitvoerende rechterlijke macht in een geval als dit over een beoordelingsmarge moet beschikken om te bepalen of mag worden geweigerd om een EAB ten uitvoer te leggen. Het HvJ overweegt hierbij onder meer dat de bewoordingen van het hier toepasselijke art. 4 punt 5 van het kaderbesluit nagenoeg identiek zijn aan die van art. 3 punt 2, zij het dat het bij art. 4 gaat om een derde land en bij art. 3 over een lidstaat. Bij art. 3 punt 2 is geen sprake van een beoordelingsmarge, voortvloeiend uit het beginsel van *ne bis in idem* zoals dat in art. 50 Hv is vastgelegd. Het Hof benadrukt echter ook dat het grote verschil tussen de weigeringsgronden van art. 3 en 4 is, dat ten aanzien van lidstaten die om overlevering verzoeken kan worden afgegaan op wederzijds vertrouwen en op de gelding van de Schengen Uitvoeringsovereenkomst (SUO), terwijl in beginsel niet kan worden verondersteld dat er vertrouwen bestaat in de strafrechtstelsels van derde landen die geen partij zijn bij de SUO of anderszins bevoorrechte betrekkingen met de EU onderhouden. Dat betekent dat de uitvoerende rechterlijke autoriteit onder art. 4 punt 5 van het kaderbesluit wel over een beoordelingsmarge moet beschikken om na te gaan of er, gelet op alle bijzondere omstandigheden van het concrete geval, gronden bestaan om de tenuitvoerlegging van een EAB te weigeren. Daarbij moet met name worden bepaald of de niet-overlevering van die persoon het legitieme belang kan ondermijnen dat de lidstaten hebben bij het voorkomen van criminaliteit in de ruimte van vrijheid, veiligheid en recht. Volgens de nationale rechter kan dit resultaat in het onderhavige geval echter alleen worden bereikt door *contra legem* te oordelen, al is er een wetsvoorstel tot wijziging van de Overleveringswet in voorbereiding. In die omstandigheden staat het volgens het Hof aan de verwijzende rechter om met name te beoordelen of het Nederlandse recht, gelet op deze mogelijke wetswijziging, aldus kan worden toegepast dat het zou leiden tot een resultaat dat verenigbaar is met het door het kaderbesluit beoogde resultaat.

Een andere vraag die de rechter heeft voorgelegd betreft het gegeven dat X in dit geval weliswaar onherroepelijk is veroordeeld tot een vrijheidsstraf, maar hij die maar gedeeltelijk heeft uitgezeten en dat het overige deel van de straf hem is kwijtgescholden in het kader van een algemene clementiemaatregel. Aangezien amnestie in het algemeen beoogt het strafrechtelijk karakter te ontnemen aan de feiten waarop zij betrekking heeft, met als gevolg dat het strafbare feit niet meer tot vervolging kan leiden en er, indien reeds een veroordeling is uitgesproken, een einde zal worden gemaakt aan de tenuitvoerlegging ervan, impliceert amnestie volgens het HvJ in beginsel dat de opgelegde sanctie niet meer ten uitvoer kan worden gelegd in de zin van art. 3 punt 2 en art. 4 punt 5 van het kaderbesluit. Daarbij acht het Hof relevant dat het beginsel van *ne bis in idem* niet alleen tot doel heeft te voorkomen dat binnen de ruimte van vrijheid, veiligheid en recht personen die bij een onherroepelijk

strafrechtelijk vonnis zijn veroordeeld, hun straf ontlopen, maar ook de rechtszekerheid wil waarborgen middels de naleving van onherroepelijk geworden beslissingen van openbare instanties. Dit geldt ook wanneer hun straf is kwijtgescholden door een niet-gerechterlijke autoriteit in het kader van een algemene clementiemaatregel die niet berust op objectieve overwegingen van strafrechtsbeleid. Niettemin concludeert het Hof dat de uitvoerende rechterlijke autoriteit in het kader van de beoordelingsmarge die haar toekomt onder art. 4 punt 5 Kaderbesluit per geval een afweging moet kunnen maken tussen het voorkomen van straffeloosheid en criminaliteitsbestrijding enerzijds, en het waarborgen van rechtszekerheid anderzijds.

---

**Instantie:** Hof van Justitie van de Europese Unie

**Datum uitspraak:** 29-04-2021

**ECLI:** ECLI:EU:C:2021:339

**Zaaknummer:** C-665/20 PPU

**Wetsartikelen:** Hv art. 50 en Kaderbesluit 2002/485/JBZ art. 4 punt 5

## RECHTSPRAAK

**Xero Flor w Polsce sp. zo o.o. t. Polen, EHRM 7 mei 2021, nr. 4907/18**

***In 2015 zijn in Polen door het vertrekkende parlement drie rechters in het Constitutionele Hof verkozen, maar de Poolse president weigerde hen meteen te beëdigen. Het vlak daarna aangetreden nieuwe parlement benoemde drie nieuwe rechters. Hoewel het Constitutionele Hof oordeelde dat dit strijdig was met de Grondwet, zijn de drie nieuw verkozen rechters in plaats van de anderen ingezworen. Het EHRM oordeelt dat hierbij sprake is geweest van zodanige onregelmatigheden en externe beïnvloeding dat bij het Constitutionele Hof niet kan worden gesproken van ‘een bij wet ingesteld gerecht’ in de zin van art. 6 EVRM.***

Klager is een belangrijke producent van graszoden die in 2010 melding heeft gemaakt bij de bosdienst van schade die was toegebracht aan het teeltgebied door wilde zwijnen en herten. Het gebied bevond zich in een door de bosdienst beheerd gebied waar ook een wildfokprogramma bestond ten behoeve van de jacht. Daarbij is weliswaar enige schadevergoeding toegekend, maar volgens klager was dit onvoldoende. Daarom heeft klager de staat in rechte aangesproken vanwege de geleden schade. Vanaf de rechter in eerste aanleg heeft klager daarbij gesteld dat er constitutionele vragen rezen in deze zaak, waaronder een vraag of de Jachtwet, een van de lagere wettelijke regelingen die in de kwestie van toepassing was, verenigbaar was met de Grondwet. Lagere rechters hebben geweigerd om in de kwestie prejudiciële vragen voor te leggen aan het Constitutionele Hof. In laatste instantie heeft klager ook direct geprobeerd de genoemde vragen aan dit Constitutionele Hof voor te leggen, maar een panel van het Constitutionele Hof besloot dat de zaak niet ten gronde hoefde te worden beoordeeld.

Een van de rechters die zitting had in de zaak was M.M. Deze rechter werd, samen met twee andere rechters, in 2015 verkozen door een toen net nieuw samengesteld parlement (de *Sejm*),

in plaats van drie rechters die vlak daarvoor nog waren verkozen door het oude parlement in de oude samenstelling, maar die nog niet waren ingezworen.

Voor het EHRM heeft klager allereerst gesteld dat er ten onrechte geen prejudiciële vragen waren voorgelegd aan het Constitutionele Hof over de constitutionele kwesties die volgens hem aan de orde waren. Het EHRM geeft aan dat het EVRM op zichzelf geen recht omvat op doorverwijzing van bepaalde kwesties via een prejudiciële procedure, maar dat in voorkomende gevallen het nalaten daarvan toch in strijd kan zijn met het recht op een eerlijk proces. In het onderhavige geval heeft klager twee hoofdpunten opgevoerd, waarvan het EHRM opmerkt dat op één daarvan uitvoerig is ingegaan in de nationale uitspraken, maar op de andere niet. Dit laatste punt betrof een voor klagers zaak wezenlijk punt, namelijk of een lagere wet lagere schadevergoedingsbedragen mocht voorschrijven in een zaak als deze, of dat daarmee het recht op compensatie bij schade te zeer werd aangetast en er bovendien geen bevoegdheid bestond om een dergelijke lagere wet aan te nemen. Het Hof stelt vast dat de rechters hierop niet anders hebben gereageerd dan door te vermelden dat zij de visie van klager niet deelden. Daarmee is de weigering van doorverwijzing naar het Constitutionele Hof onvoldoende gemotiveerd en in strijd met art. 6 lid 1 EVRM.

In de tweede plaats heeft klager gesteld dat zijn zaak niet is beoordeeld door een bij wet ingesteld tribunaal, zoals voorgeschreven door art. 6 lid 1 EVRM, nu rechter M.M. – die zitting had in het panel dat weigerde het constitutionele beroep van klager in behandeling te nemen – was benoemd in strijd met de nationale grondwet. Het Hof gaat allereerst in op de vraag of een procedure voor het Poolse Constitutionele Hof binnen art. 6 lid 1 EVRM valt. Die vraag is relevant nu dit hof geen individuele gevallen beslist, maar alleen in algemene zin kan vaststellen of wetgeving constitutioneel is. Het Hof merkt daarbij op dat sprake is van een ‘gerecht’ in de zin van art. 6 lid 1 EVRM als het een rechterlijke functie heeft en als het voldoet aan een reeks andere vereisten, zoals die van onafhankelijkheid. Het Hof merkt op dat een constitutioneel beroep in Polen maar in beperkte mate individueel rechtsherstel kan bieden, nu het alleen mogelijk is om op te komen tegen regelgeving (en niet bijvoorbeeld tegen de toepassing daarvan) en een oordeel van het Constitutionele Hof ook niet tot functie kan hebben om een concreet besluit te vernietigen, maar alleen kan leiden tot intrekken van een wet. Tegelijkertijd herinnert het Hof eraan dat het al heeft vastgesteld dat de beoordeling van het Constitutioneel Hof van de door hem aangevoerde punten voor klager essentieel was en dat zijn algemenere beroep onlosmakelijk verbonden was met zijn eigen aanspraken. De procedure was dan ook van belang voor het vaststellen van zijn burgerlijke rechten. Bovendien kon zijn beroep redelijkerwijze worden gezien als een voortzetting van de tot dan toe gevoerde procedure. Het Hof komt dan ook tot de conclusie dat art. 6 lid 1 EVRM van toepassing is.

Ten aanzien van de inhoud van deze klacht roept het EHRM de in de eerdere zaak *Guðmundur Andri A|stra|ðsson* geformuleerde uitgangspunten en criteria in herinnering, die het vervolgens naloopt voor de omstandigheden van de onderhavige zaak. Het Hof toont zich daarbij bewust van de sterke controverse bij de benoeming van de drie rechters rondom de wisseling van het parlement. Het Hof herinnert eraan dat het Constitutionele Hof zelf bevoegd is om te oordelen over de wettigheid van de verkiezing van nieuwe rechters in dit hof. In het onderhavige geval heeft het Constitutionele Hof ook verschillende oordelen gevelde ten aanzien van de verkiezing van de rechters, waarbij het EHRM een uitspraak van 3 december 2015 cruciaal acht. In deze uitspraak heeft het Constitutionele Hof duidelijk vastgesteld dat de door het nieuw samengestelde parlement genomen benoemingsbeslissingen juridisch irrelevant waren en dat er geen wettelijke grondslag voor bestond, terwijl de eerdere verkiezing van de drie rechters door het vertrekkende parlement juist wel constitutioneel was en dat de drie vrijgekomen plaatsen dus al rechtmatig waren vervuld. Ook heeft het Constitutionele Hof geoordeeld dat de Poolse president verplicht was geweest om onmiddellijk deze rechters in te zweren. Dit betekent volgens het Hof dat de nieuwe verkiezing van drie rechters, waaronder M.M., in strijd was met de nationale Grondwet. De weigering van de president om de eed af te nemen bij de door het vertrekkende parlement verkozen drie rechters, is eveneens duidelijk in strijd met het nationale recht. Weliswaar zijn er later – door het nieuw samengestelde Constitutionele Hof – nog uitspraken gedaan waarin een deel van de uitspraken uit 2015 werd teruggedraaid, maar het Hof acht die nieuwe uitspraken daarmee in strijd en acht het bovendien problematisch dat ze zijn gedaan in aanwezigheid en betrokkenheid van de drie later, door het nieuwe parlement benoemde rechters. Dit alles maakt dat het Hof concludeert dat niet is gehandeld in overeenstemming met nationaal recht bij de verkiezing van de drie rechters.

Het tweede criterium waaraan het Hof toetst is of deze inbreuk op het nationale recht betrekking heeft op een fundamenteel aspect van de benoemingsprocedure. Het Hof merkt op dat de interventies door het nieuw verkozen parlement en de president vermoedens oproepen over onregelmatige interventies door deze autoriteiten in de benoeming van nieuwe constitutionele rechters. Dit is des te problematischer omdat beide actoren hebben gepersisteerd in de benoeming van de door hen gekozen rechters, ondanks en in strijd met de uitspraken van het Constitutionele Hof hierover. Daarbij zijn er nog nadere – wetgevende – handelingen verricht om de benoeming van de drie rechters af te kunnen dwingen. Daarmee is het doel van het vereiste van een ‘bij de wet ingesteld gerecht’ ondermijnd, namelijk om de rechterlijke macht te beschermen tegen beïnvloeding van buiten. Dit beginsel reflecteert het wezenlijke beginsel van de *rule of law* en speelt als zodanig een belangrijke rol bij de machtscheiding en de bescherming van de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechterlijke macht. Daarnaast heeft de gang van zaken een ander wezenlijk beginsel van de

*rule of law* aangetast, namelijk dat van rechtszekerheid en respect voor de finaliteit van definitieve rechterlijke uitspraken – in dit geval die van het Constitutionele Hof zelf. Het Hof wijst er daarbij op dat ook talrijke andere internationale organisaties, waaronder de Venice Commission, het Human Rights Committee, de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa en de Europese Commissie, de Poolse autoriteiten hebben opgeroepen om zich te conformeren aan de uitspraken van het Constitutionele Hof. Nu dat niet is gebeurd, ziet het Hof hierin ook een relatie met de manier waarop de autoriteiten de functie van het Constitutioneel Hof ter discussie stellen als ultieme arbiter in zaken die betrekking hebben op de interpretatie van de Grondwet en de constitutionnalité van wetgeving. Gelet op dit alles concludeert het Hof dat het handelen van de autoriteiten neerkwam op onwettige externe beïnvloeding van het Constitutioneel Hof. De ingrepen zijn van een zodanige ernst dat de legitimiteit van het verkiezingsproces is aangetast en dat de wezenlijke kern van het recht op een rechter die bij wet is ingesteld is geraakt.

Dit betekent ook dat klager geen toegang heeft gehad tot een bij wet ingesteld gerecht in zijn procedure door de deelname van rechter M.M. aan de kamer van het Constitutioneel Hof die over zijn beroep oordeelde. Art. 6 lid 1 EVRM is dan ook geschonden. Gelet op dit oordeel acht het Hof niet meer nodig om ook de klacht over aantasting van het eigendomsrecht nog te beoordelen.

---

**Instantie:** Europees Hof voor de Rechten van de Mens

**Datum uitspraak:** 07-05-2021

**ECLI:** ECLI:CE:ECHR:2021:0507JUD0000490718

**Zaaknummer:** 4907/18

**Wetsartikelen:** EVRM art. 6 lid 1

## RECHTSPRAAK

**I.W., R.W. t. Bank BPH S.A., HvJ EU 29 april 2021, zaak C-19/20**

***Art. 6, lid 1, van richtlijn 93/13, gelezen in samenhang met art. 47 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie, moet aldus worden uitgelegd dat het aan de nationale rechter is om, wanneer hij vaststelt dat een beding in een overeenkomst tussen een verkoper en een consument oneerlijk is, de consument in het kader van het nationale procesrecht en na een debat op tegenspraak in kennis te stellen van de rechtsgevolgen die de nietigverklaring van een dergelijke overeenkomst kan hebben, ongeacht of de consument wordt vertegenwoordigd door een professionele gemachtigde.***

De zaak betreft een hypotheekovereenkomst die de consumenten I.W. en R.W. hebben gesloten met de rechtsvoorganger van Bank BPH. De overeenkomst vermeldde een bedrag in de Poolse valuta zloty en koppelde dit aan een vreemde valuta, de Zwitserse frank, waardoor de maandelijkse aflossingen afhankelijk werden van de wisselkoers van de Zwitserse valuta. De bank heeft de consumenten op het risico van koersstijging gewezen en zij hebben hiermee ingestemd. De bank rekende bovendien een verkoopmarge voor de Zwitserse frank. De methode voor de berekening daarvan werd niet in de aanvankelijke overeenkomst gespecificeerd, maar in een later addendum toegevoegd. Toen de wisselkoers van de Zwitserse frank steeg, en de aflostermijnen dus hoger werden, beriepen de consumenten zich op oneerlijkheid van de contractsbedingen in het licht van de implementatiewet van Richtlijn 93/13/EEG. De nationale rechter die de zaak behandelde was van oordeel dat de bepalingen betreffende de indexerings van het krediet en de berekening van de aflostermijnen op basis van de wisselkoers kernbedingen waren. Aangezien deze in begrijpelijke en duidelijke bewoordingen waren opgesteld, vielen zij buiten de oneerlijkheidstoetsing. Wat betreft de door de bank berekende marge was de rechter van mening dat de aanvankelijke afspraak daarover wel het evenwicht tussen partijen verstoorde, ten nadele van de consumenten. De nationale rechter vraagt ten eerste aan het HvJEU of rechters verplicht blijven oneerlijkheid

van bedingen vast te stellen, wanneer een latere specificering, in dit geval in het addendum bij de overeenkomst, de oneerlijkheid heeft weggenomen. Een tweede vraag is of het de rechter is toegestaan om het margebeding buiten toepassing te laten maar de overeenkomst en het indexeringsbeding in stand te laten, ook als de indexering hierdoor zou veranderen. Ten derde rijst de vraag of een wetswijziging de rechter toelaat om oneerlijke bedingen te vervangen of aan te passen, in afwijking van de eerdere lijn van jurisprudentie van het Hof. Ten vierde is de vraag of consumenten recht hebben op directe teruggave wanneer bedingen oneerlijk worden bevonden, of hiervoor een aparte procedure moeten volgen. Tot slot wordt de vraag voorgelegd hoeveel informatie de rechter aan de consumenten moet geven om hen in de gelegenheid te stellen een afweging te maken ten aanzien van de mogelijkheid om afstand te doen van een beroep op oneerlijkheid van de contractuele bedingen.

Het Hof oordeelt dat Richtlijn 93/13/EEG er niet aan in de weg staat dat oneerlijkheid van een beding door partijen kan worden verholpen door de bepaling bij overeenkomst te wijzigen, mits de consument er vrijwillig en goed geïnformeerd mee heeft ingestemd om afstand te doen van een beroep op oneerlijkheid van het beding, en het gewijzigde beding niet oneerlijk is, hetgeen de nationale rechter dient na te gaan. Verder belet de Richtlijn de nationale rechter niet om een onderdeel van een oneerlijk beding te schrappen wanneer nationale wetgeving het gebruik van het beding regelt op een manier die de door de Richtlijn beoogde afschrikkende werking ten aanzien van het gebruik van oneerlijke bedingen waarborgt. De rechter mag het beding echter niet door een substantiële wijziging herzien. Bij de beantwoording van de laatste vraag speelt art. 47 Hv een rol: het recht op effectieve rechterlijke bescherming van rechten die aan het EU-recht kunnen worden ontleend omvat het beginsel van hoor en wederhoor. Dit beginsel maakt deel uit van de rechten van de verdediging en dient door de rechter in het bijzonder in acht te worden genomen bij ambtshalve toetsing. Om de consument in staat te stellen vrijwillig en goed geïnformeerd een beslissing te nemen over de mogelijkheid om afstand te doen van een beroep op de oneerlijkheid van contractsbedingen, dient de rechter de partijen in het kader van het nationale procesrecht en na een debat op tegenspraak te informeren over de rechtsgevolgen die schrapping van het oneerlijke beding, en daarmee mogelijk nietigverklaring van de overeenkomst, kan hebben. Het maakt daarbij niet uit of de consument door een professionele gemachtigde wordt vertegenwoordigd.

---

**Instantie:** Hof van Justitie van de Europese Unie

**Datum uitspraak:** 29-04-2021

**ECLI:** ECLI:EU:C:2021:341

**Zaaknummer:** C-19/20

**Wetsartikelen:** Hv art. 47

## ANNOTATIE

**V.C.L. en A.N. t. Verenigd Koninkrijk, (EHRM, nrs. 77587/12 en 74603/12) – Mensenhandel: belang van identificatie en competente advocaten*****C. Rijken***

1. In deze zaak geeft het Hof, unaniem, een nadere invulling aan de reikwijdte van de verplichting voor Verdragsstaten bij het EVRM om slachtoffers van mensenhandel te beschermen. Alhoewel het Hof geen bevoegdheid heeft zich direct uit te laten over de interpretatie van het *non-punishment* beginsel zoals neergelegd in art. 26 van het Verdrag van de Raad van Europa ter bestrijding van mensenhandel (Verdrag mensenhandel RvE), doet hij dit indirect door deze aan te merken als onderdeel van een effectieve bescherming van slachtoffers mensenhandel. Daarnaast krijgt niet alleen het Britse openbaar ministerie een veeg uit de pan van het Hof maar ook de advocaten die beide slachtoffers hebben bijgestaan in de nationale procedure. Na een korte weergave van de kern van deze zaak (randnr. 2), bespreek ik in deze noot eerst de slachtofferbescherming die door het Hof nadere invulling krijgt en het belang van competente professionals die mogelijk slachtofferschap beoordelen (randnrs. 3-5). Vervolgens komt het belang van het arrest voor een eerlijk proces zoals neergelegd in art. 6 EVRM aan de orde (randnr. 6). Als derde bespreek ik het belang van goede en vasthoudende advocaten voor een effectieve bescherming (randnr. 7).

2. Betrokkenheid bij de productie van cannabis wordt door velen niet meteen geassocieerd met mensenhandel, ook niet als het minderjarigen betreft. Ook het openbaar ministerie in het Verenigd Koninkrijk legde deze relatie niet, een miskennen die tot onderhavige uitspraak heeft geleid. Wat is het geval? In 2009 worden V.C.L. en A.N., twee Vietnamese minderjarige jongens, opgepakt terwijl zij werkzaam zijn in een cannabiskwekerij, respectievelijk in Cambridge en Londen. Op advies van hun advocaten pleiten de jongens schuldig waarna zij tot 20 maanden en 18 maanden jeugddetentie worden veroordeeld voor betrokkenheid bij de productie van cannabis. Op dat moment is bekend dat Vietnamese minderjarigen op grote schaal naar Engeland worden gesmokkeld en terecht komen in de cannabisproductie.[1] Zij worden verplicht zorg te dragen voor de planten, zitten vaak opgesloten in de kwekerijen en zijn volledig afhankelijk van de uitbuiters voor voedsel en drinken. Ook wordt hen verboden

om het pand te verlaten en zij krijgen niet betaald voor de werkzaamheden die zij verrichten. Dergelijke situaties zijn onder omstandigheden aan te merken als mensenhandel, namelijk ten behoeve van gedwongen arbeid of ten behoeve van strafbare activiteiten. De politie noch het Brits OM heeft dit onderkend en een afweging gemaakt of deze jongens aangemerkt zouden moeten worden als mogelijk slachtoffers mensenhandel. Sociaal werkers die in contact kwamen met de jongens zagen dit wel en kwamen op basis van deze bekende modus operandi uiteindelijk tot de conclusie dat de jongens aangemerkt moeten worden als mogelijk slachtoffer mensenhandel. Doordat mogelijk slachtofferschap niet was onderkend en het gerecht van eerste aanleg en vervolgens in hoger beroep de vervolging van de twee jongens heeft voortgezet zonder nader in te gaan op de kwalificatie van de zogenaamde *first responder* (ngo met als taak identificatie van en hulpverlening aan mogelijke slachtoffers mensenhandel) dat deze jongens moeten worden aangemerkt als mogelijk slachtoffer mensenhandel, heeft de Brits OM en daarmee het VK in strijd gehandeld met art. 4 EVRM betreffende het verbod van slavernij, gedwongen arbeid en dienstbaarheid, meer specifiek de verplichting mogelijke slachtoffers mensenhandel te beschermen.

3. Om te begrijpen wat deze verplichting tot bescherming van slachtoffers mensenhandel behelst, moeten we terug naar de *Rantsev*-zaak uit van het EHRM uit 2010.[2] Het Hof concludeerde dat mensenhandel, alhoewel niet met zoveel woorden verboden in art. 4 EVRM, door de aard van het misdrijf en het oogmerk van uitbuiting gebaseerd is op het uitoefenen van controle over een ander en veel gelijkenis vertoont met slavernij.[3] Het stelde voorts dat de verplichting het EVRM te interpreteren in het licht van hedendaagse ontwikkelingen tot de conclusie noopt dat mensenhandel zoals gedefinieerd in het Palermo Protocol en het Verdrag mensenhandel RvE, binnen art. 4 EVRM valt. Het belang van de *Rantsev*-uitspraak is daarnaast gelegen in de explicitering van de positieve verplichtingen in het kader van mensenhandel. Het Hof stelde dat op staten een positieve verplichting rust om mensenhandel effectief te bestrijden, wat alleen kan wanneer activiteiten zijn gericht op het voorkomen en vervolgen van mensenhandel en de bescherming van de slachtoffers. Als een staat wist of had moeten weten van omstandigheden die aanleiding geven om aan te nemen dat er sprake is van mensenhandel dan worden deze positieve verplichtingen geactiveerd.[4] Bescherming van slachtoffers behelst in ieder geval 'facilitating the identification of victims by qualified persons and assisting victims in their physical, psychological and social recovery'.[5] Het vervolgen van mogelijke slachtoffers in geval een staat wist of had moeten weten dat er mogelijk sprake was van mensenhandel zoals in *V.C.L. & A.N.* is gebeurd, staat op gespannen voet met deze verplichting welke bestaat uit de plicht het slachtoffer te beschermen tegen verdere schade en de plicht het herstel van het slachtoffer te faciliteren.[6] In aanvulling op deze verplichtingen in *Rantsev*, bepaalt het Hof in onderhavige zaak dat een effectieve bescherming alleen mogelijk is als een slachtoffer of mogelijk slachtoffer in een zo vroeg

mogelijk stadium als zodanig wordt erkend en beoordeeld door gekwalificeerde professionals, nog voor een beslissing tot vervolging wordt genomen. Afwijking door de vervolgingsinstantie van de beoordeling van slachtofferschap door de professional vereist expliciete motivatie.[7] Het feit dat deze zaak minderjarigen betreft vraagt om extra zorgvuldigheid in verband met de kwetsbare positie van de mogelijke slachtoffers. De verplichting mogelijke slachtoffers te beschermen houdt samengevat in: de onmiddellijke identificatie en beoordeling van slachtofferschap, het voorkomen van verdere schade en het faciliteren van herstel. De vervolging van strafbare feiten moet wijken voor deze verplichtingen tenzij expliciet gemotiveerd wordt waarom in weerwil van slachtofferschap toch wordt overgegaan tot vervolging. Het VK heeft niet aan deze verplichtingen voldaan door ten eerste de twee mogelijke slachtoffers niet als zodanig te identificeren en door te verwijzen naar de competente autoriteiten en vervolgens, na beoordeling van deze autoriteiten, de beoordeling niet in acht te nemen bij de vervolgingsbeslissing.

4. Ook in Nederland ligt een mogelijke schending van art. 4 EVRM op de loer nu de pilot multidisciplinaire advisering slachtofferschap mensenhandel geen vervolg heeft gekregen en er geen bevoegde competente autoriteit is die slachtofferschap kan beoordelen.[8] De pilot voorzag in een mogelijkheid van beoordeling van slachtofferschap door een multidisciplinair team, maar de politiek zag de meerwaarde van de pilot niet.[9] Daarmee zijn we terug bij af en heeft Nederland geen autoriteit die een beoordeling uitvoert van vermeende slachtoffers van mensenhandel. Immers, slachtoffers die worden gemeld en geregistreerd bij CoMensha (het coördinatiecentrum mensenhandel) worden aangemerkt als mogelijke slachtoffers maar CoMensha maakt geen beoordeling van slachtofferschap. In de praktijk komt het er nu op neer dat de beoordeling van slachtofferschap geschiedt door politie of de IND terwijl zij formeel niet met deze taak zijn belast en de vraag gelegitimeerd is of deze instanties een onafhankelijke beoordeling kunnen maken. Wanneer slachtoffers zich melden bij de politie en door de politie niet als slachtoffer worden gezien dan blijft de identificatie en daarmee de bescherming van slachtoffers van mensenhandel mogelijk in gebreke. Ook slachtoffers die niet naar de politie of IND willen of kunnen worden hierdoor niet geïdentificeerd en blijven mogelijk verstoken van hulp en bescherming.

5. Het is voor het eerst dat het EHRM zich uitlaat over de vervolging van een mogelijk slachtoffer van mensenhandel en het is interessant dat het Hof over de band van de positieve verplichtingen op basis van art. 4 EVRM invulling geeft aan het *non punishment*-beginsel. Het *non-punishment* beginsel is neergelegd in art. 26 Verdrag mensenhandel RvE en in art. 8 EU Richtlijn mensenhandel.[10] Art. 26 bepaalt dat 'Iedere partij voorziet, in overeenstemming met de grondbeginselen van haar rechtsstelsel, in de mogelijkheid slachtoffers niet te straffen voor hun betrokkenheid bij illegale activiteiten voor zover zij daartoe zijn gedwongen'. Art. 8

EU Richtlijn mensenhandel voorziet in de mogelijkheid van niet-vervolgning of niet-bestraffing voor vergelijkbare feiten. Er zijn verschillende mogelijkheden om op nationaal niveau invulling te geven aan deze bepalingen, bijvoorbeeld door afzien van vervolging op basis van het opportuniteitsbeginsel, strafvermindering of strafuitsluiting bij strafuitsluitingsgronden zoals overmacht of dwang (duress). In onderhavige zaak werd de afwezigheid van een beroep op dwang (duress) door het Brits OM aangemerkt als een teken dat er geen sprake was van dwang en bovendien geen spraken van mensenhandel.[11] Het EHRM heeft geen bevoegdheid art. 26 Verdrag mensenhandel RvE te interpreteren maar werd wel geconfronteerd met een zaak waarin twee mogelijke slachtoffers waren vervolgd voor misdrijven waartoe zij mogelijk waren gedwongen. Het Hof stelt dat de vervolging van slachtoffers van mensenhandel niet per definitie een schending van art. 4 EVRM is, maar dat een dergelijke vervolging alleen plaats kan vinden na een beoordeling of er sprake is van slachtofferschap door een competentie autoriteit. Zoals we hiervoor hebben gezien mag vervolging doorgaan als met deze beoordeling rekening wordt gehouden en bij afwijking een deugdelijke motivatie wordt gegeven. Door te constateren dat een effectieve bescherming op grond van art. 4 EVRM mede een gemotiveerde vervolgingsbeslissing in geval van mogelijk slachtofferschap inhoudt, haalt het EHRM het *non-punishment* beginsel, als het ware, binnen het bereik van art. 4 EVRM. Het Hof benadrukt hiermee het belang van de beoordeling van slachtofferschap van de *first responder*, en heeft als consequentie dat een dergelijk oordeel niet genegeerd kan worden.

6. Naast een schending van art. 4 EVRM, concludeert het Hof dat er ook sprake is van een schending van art. 6 EVRM. Doordat politie en OM verzuimd hebben een afweging te maken of sprake is van mensenhandel en/of slachtofferschap hebben zij de slachtoffers de mogelijkheid ontnomen om feiten naar voren te brengen die zouden kunnen dienen als bewijs voor het bestaan van mensenhandel, en daarmee een effectieve vervolging van mensenhandel en verdediging van de beide slachtoffers gefrustreerd. De schuldigverklaringen van de minderjarige jongens kunnen niet worden aangemerkt als een afstand van de rechten onder art. 6 EVRM omdat, door de afwezigheid van een beoordeling van hun slachtofferschap, niet gesteld kan worden dat zij deze verklaringen hebben gedaan met volledige kennis van de feiten van de zaak.[12] Het Hof richt zich ook direct tot de advocaten die de slachtoffers in eerste instantie hebben bijgestaan en zegt hierover in par. 197: ‘... in both cases the applicants’ representatives appear to have dismissed out of hand the possibility that they were victims of trafficking’. Zij hebben dus miskend dat hun cliënten mogelijk slachtoffer van mensenhandel zijn en vervolgens verzuimd erop aan te dringen dat de conclusie van de *first responder* wordt meegewogen door het OM. Daarentegen hebben zij cliënten afgeraden hun ‘plea guilty’ aan te passen: ‘his lawyer considered the suggestion that he change his plea to be “outrageous” since in his view the first applicant had not been trafficked’.[13] Alhoewel dit een duidelijke terechtwijzing is aan het adres van deze strafrechtadvocaten, laat het Hof het hierbij en stelt

dat het VK zich niet kan verschuilen achter missers van de advocatuur.

7. Hier komt het belang van juridische bijstand door kundige advocaten met kennis van slachtofferrechten naar voren. Het is te danken aan de vasthoudendheid van advocaten die zich ook vanaf het begin met deze zaak hebben bemoeid en uiteindelijk deze zaak hebben voorgelegd aan het EHRM, dat deze uitspraak er nu ligt. Slachtoffers van mensenhandel, evenals slachtoffers van vele andere schendingen van het EVRM, zijn meestal overgeleverd aan advocaten, ngo's of belangenorganisaties in het land waar de schending heeft plaatsgevonden. Zoals in onderhavige zaak is dat niet per se het geboorteland of het land waarvan zij een vaste woon- of verblijfplaats hebben en waar ze bekend mee zijn. Dan is het nog lastiger een weg te vinden in de juridische jungle en neemt het belang van kundige en toegankelijke juridische bijstand toe. Gelukkig is dit geregeld in art. 12 lid 2 EU richtlijn mensenhandel, waarin is vermeld dat slachtoffers mensenhandel onverwijld toegang hebben tot juridische bijstand en dat die kosteloos verstrekt dient te worden indien het slachtoffer over onvoldoende financiële middelen beschikt. Juridische bijstand is tevens geregeld in art. 12(1) onder e Verdrag mensenhandel RvE.

8. In conclusie kan worden gesteld dat het belang van deze uitspraak met name is gelegen in de nadere uitwerking van de verplichtingen voor staten om slachtoffers van mensenhandel te beschermen onder art. 4 EVRM. Deze behelst een verplichting tot identificatie en beoordeling van slachtofferschap in een zo vroeg mogelijk stadium, het voorkomen van verdere schade en het faciliteren van herstel van het slachtoffer. Een vervolgingsbeslissing waarbij sprake is van een mogelijk slachtoffer van mensenhandel dient te worden genomen met inachtneming van deze verplichtingen. Een beoordeling van slachtofferschap door een competente autoriteit mag niet zonder meer terzijde worden geschoven en dient als uitgangspunt te worden genomen. Afwijken van een dergelijke beoordeling mag maar alleen indien voorzien van een deugdelijke motivatie. Dit kan alleen wanneer er ook een competente autoriteit is aangewezen voor het maken van een dergelijke beoordeling. Nu we deze in Nederland niet hebben, en de pilot multidisciplinaire advisering niet is aangegrepen deze in het leven te roepen, bestaat de kans op gebrekkige identificatie en daarmee het risico op een schending van de verplichting om slachtoffers te beschermen, een van de kernverplichtingen van art. 4 EVRM.

Conny Rijken

Hoogleraar Mensenhandel en Globalisering, Tilburg University

[1] *V.C.L. en A.N. t. Verenigd Koninkrijk*, EHRM 16 februari 2021, nrs. 77587/12 en 74603/12, ECLI:CE:ECHR:2021:0216JUD007758712, par. 171.

- [2] *Rantsev t. Cyprus en Rusland*, EHRM (GK) 7 januari 2010, nr. 25965/04, ECLI:CE:ECHR:2021:0216JUD007758712, «EHRC» 2010/29 m.nt. Timmer.
- [3] *V.C.L. & A.N.*, par. 281-282.
- [4] *Rantsev* par. 285-286, *V.C.L. & A.N.* par. 151-152.
- [5] *V.C.L. & A.N.*, par. 153.
- [6] *V.C.L. & A.N.*, par. 159.
- [7] *V.C.L. & A.N.*, par. 160-162
- [8] W. Smit en J. Klaver, *Evaluatie pilot multidisciplinaire advisering slachtofferschap mensenhandel*, eindrapport, 2019, WODC, publicatienr. 17172. Zie ook reactie Nationaal Rapporteur Mensenhandel, [www.nationaalrapporteur.nl/actueel/nieuws/2019/12/03/geen-vervolg-op-pilot-vaststellen-slachtofferschap-mensenhandel](http://www.nationaalrapporteur.nl/actueel/nieuws/2019/12/03/geen-vervolg-op-pilot-vaststellen-slachtofferschap-mensenhandel)
- [9] Brief A. Broekers-Knol, 13 november 2019, kenmerk 2727272, betreffende Evaluatie pilot multidisciplinaire advisering slachtofferschap mensenhandel.
- [10] *V.C.L. & A.N.*, par. 103.
- [11] *V.C.L. & A.N.*, par. 27 en 166.
- [12] *V.C.L. & A.N.*, par. 201-203.
- [13] *V.C.L. & A.N.*, par. 197.